

Om gnosticismen

Ett gammalt problem med nutida förgrening. En orientering.

Efter Jesu himmelsfärd inträffar pingstens under som startskottet på en ny tidsålder, den helige Andes tid. Det är också kyrkans tid – som bär vittnesbörd om Kristi Andes närvaro och verksamhet i de troendes enskilda och gemensamma liv. Mycket av vikt finns för oss att lära av de motgångar och segrar som Jesu lärjungar har fått uppleva genom århundradena under Andens ledning och bistånd. En av de första och största utmaningarna i tidig kristen tid var gnosticismen, som här presenteras av Birger Grunditz.

BAKGRUND[†]

Det fanns vid de svenska gymnasieskolorna en lärobok på 1950- och 60-talen med titeln *Kyrkohistoria* av Sigurd Kroon och Sten Rodhe. I denna omfattande lärobok fanns också ett par halvsidor om den s.k. gnosticismen i fornkyrkan.

I boken beskrivs gnosticismen som en ”på orientalisk filosofi vilande åskådning (av grek. *gnosis*, insikt)”. Vidare framhålls att ”gnosticismen utgjorde på varje punkt en förvrängning av det kristna budskapets huvudinnehåll”. Vad man fick ut av lärobokens framställning berodde mycket på lärarens ambition och naturligtvis den enskilde gymnasistens intresse. Bådadera kunde ju variera.

Men en presentation av gnosticismen har ingått i det utbud av historisk kunskap, som räknades till högre svensk allmänbildning. Låt oss knyta an till det sagda och försöka ge en

orientering om gnosticismen och det gnostiska problemet.

Vid vår tideräknings början hade kejsar Augustus i Rom lyckats skapa en relativ fred i det stora imperiet. Man brukar tala om den ”romerska freden” (*pax Romana*). Det rådde ett visst lugn utmed gränserna mot germanfolken. Ett visst välstånd bredde också ut sig i riket eftersom fred och välstånd brukar kunna följas åt. Ungefär tvåhundra år räknar man med att *pax Romana* varade. Därefter kom yttre och inre oro och ofred att prägla riket.

Vi noterar att det var under den romerska fredens år som kristendom och kyrka framträdde, tar gestalt och sprider sig med stor kraft i det romerska riket. Det började i stor enkelhet med Jesus av Nasaret och hans lärjungar i Galliléen vid Gennesarets sjö, en avkrok av *imperium Romanum*.

Men på 300-talet tar kejsar Konstantin den Store parti för kristendomen och år 380 utfärdar kejsar Theodosius sitt stora edikt att alla undersåtarna i riket skulle ha den religion som ”aposteln Petrus förkunnat för romarna”.

Vi kan konstatera att det låg en väldig expansionskraft i evangelium. Men yttre kvantitativ framgång för kristen tro betydde också inre kvalitativa problem. De första århundradena är en väldig missionstid. Men mötet med nya människor betydde också möte med främmande reli-

gioner och åskådningar. I konfrontationen med det främmande uppstod en serie problem. Ett av de tidiga problemen var just mötet med och kampen mot gnosticisismen. Kampen stod som hårdast mellan ca år 100 och 200 e.Kr. Kampen gällde den kristna trons rätta identitet. Det var en kamp på "liv och död".

För att förstå kampen mot gnosticisismen behöver vi lägga märke till vissa grunddrag i den dåtida, allmänna kulturen, den s.k. hellenistiska kulturen. Den makedoniske kungen Alexander den Store hade med sin här på 300-talet f.Kr. erövrat hela Främre Orienten samt det väldiga persiska riket fram till Indiens gräns. Genom Alexander den Store utvecklades en helt ny världskultur som i stort utgör den yttre ramen för kristendomens framväxt. Alexanders rike föll efter hand sönder i större och mindre enheter. Romarna trängde fram österut ända fram till Mesopotamien.

Låt oss lägga märke till några huvuddrag i denna kultur.

1. DET GREKISKA SPRÅKET BLEV ETT VÄRLDSSPRÅK.

Man talade grekiska från Rom i väster till Indiens gräns i öster. Även bildade romare lärde sig grekiska. Man kan jämföra grekiskan i dåtid med den ställning engelskan har i dag.

Nya testamentet kom att skrivas på världsspråket grekiska. Aposteln Paulus talade grekiska. Grekiskan var missionens språk. Även Gamla testamentet hade översatts från hebreiska till grekiska redan ett par hundra år före Kristus (*Septuaginta*).

2. DET ROMERSKA VÄGNÄTET.

På de välbyggda romerska vägarna färdades inte bara kejsarens legioner utan även vanligt folk av alla kategorier. "Alla vägar bär till Rom."

3. STÄDERNAS BETYDELSE.

Den hellenistiska kulturen var en städernas kultur. Städerna blev befolkningscentra. Här bröts

gammalt och nytt mot vartannat i ständiga omvandlingar. De grekisk-romerska städerna fick väldiga praktbyggnader med kollonader och torg och s.k. basilikor. Tre storstäder bör nämnas: Rom, Alexandria i Egypten och Antiokia i Syrien.

När det gäller praktbyggnader och ståtlig utsmyckning kan det vara intressant att tänka på den antika världens s.k. "sju underverk" !

4. EN NY KOSMOPOLITISK ATTITYD.

Man blev världsmedborgare. Lokala språk och nationella mönster förlorade i värde. En internationell blandkultur av grekiskt och orientalskt material växte fram.

5. ÖDESTRO OCH MYSTERIERELIGIONER.

Den hellenistiska kulturen var en utpräglat religiös kultur. Allt blev mer eller mindre indraget i religiösa kulturer. Ödestro var mycket utbredd. Som motpol till detta erbjöd olika s.k. mysteriereligioner ett nytt liv, frälsning undan ödets obehagliga tyngd. Mysteriereligionerna byggde på hemliga riter med utvecklade och anslående liturgier. Man brukar peka på tre stora mysteriereligioner i dåtiden: Mitras, Attis och Isis. Vid sidan om dessa, och kanske med ett visst samband med dem, framkom de s.k. gnostiska sekterna eller religionerna.²

Den unga kristna kyrkan hade att noga se om sitt hus. Å ena sidan fanns risken att sugas in i mysteriereligionernas sammanhang. Å andra sidan fanns risken att "gå ner sig i de gnostiska träskmarkerna". Faror lurade på många håll. Det gällde att slå vakt om den sunda läran, om den sanna lärotraditionen från Kristus och apostlarna. Det var fråga om trons sanna identitet. Det gällde att skilja på sant och falskt.

VAD ÄR DÅ GNOSTICISMEN?

Termen gnosticisism betecknar en omfattande religionsblandning, s.k. synkretism och sektbildning i den grekisk-romerska världen vid vår

*Konfron-
tationen
med gnos-
ticismen är
orsak till en
kraftig ut-
veckling av
den unga
kyrkans
teologi.*

tideräknings början och de närmaste århundradena därefter.

Gnosis är ett grekiskt ord som helt enkelt betyder kunskap. Det var ett vanligt begrepp i dåtiden och hade hög valör i religiösa och filosofiska sammanhang. Man strävade efter *gnosis*. *Gnosis* betyder närmast gudomlig uppenbarelse-kunskap eller teosofisk vishet.

Det fanns andra grekiska termer med liknande betydelse, t.ex. *sophia* (vishet), *logos* (tanke, förnuft) eller *nous* (förnuft). Somliga antikforskare menar att det fanns ett "gnostiskt klimat" eller ett "gnostiskt språkbruk" inom hellenismen.

Man räknar också med att det har funnits utomkristen gnosticism representerad av den s.k. hermetismen, med dyrkan av Hermes Trismegistos, en sammanslagning av den grekiske guden Hermes och den egyptiske guden Thot.³

Vanligen menar man dock med gnosticis- men sektbildningar på kristen mark.

I gnosticis- men möts impulser från i huvudsak två håll, dels från persisk religion, dels från grekisk platonisk filosofi. I den persiska religionen finns en veritabel strid mellan två olika gudar. I den platonska filosofin finns en motsättning mellan två världar eller verkligheter, ande och materia.

En senantik gnostisk religion med persisk bakgrund framträdde i den s.k. manikeismen med namn efter religionsstiftaren Mani.

En senantik religionsfilosofisk rörelse med vilken gnosticis- men har likhet är nyplatonis- men med filosofen Plotinos som språkrör.

Antikforskningen är i stort överens om att gnosticis- mens ursprung är olöst.

De gnostiska sekterna uppträdde i kristna sammanhang efter år 100 och spred sig snabbt åt olika håll. Mer eller mindre hemliga gnostiska sällskap trädde fram med egna profeter och lärare. Det är utmärkande att man ville göra anspråk på en kristendom av högre rang och värdighet än det som för övrigt förkunnades.

Man kan här tala om en elitistisk hållning.

De vid denna tid små kristna gemenskaperna var ovana vid situationen och ofta handfallna.

Vid sidan om de nytestamentliga skrifterna uppkom en mängd gnostiska texter och gnostiska evangelier med främmande tankegod. (Tomasevangeliet, Filippusevangeliet, Egypter- evangeliet och Sanningens evangelium).

Det uppstod ett stort problem: Vilka böcker och texter var sant apostoliska och vilka var det inte? Den unga kyrkan måste med nödvändighet börja sovra bland heliga texter och böcker. Vilka böcker skulle ingå i den rätta nytestamentliga kanon och vilka måste utmönstras?

En kyrkohistoriskt viktig sak att lägga märke till är att konfrontationen med gnosticis- men är orsak till en kraftig utveckling av den unga kyrkans teologi.⁴

Olika konfrontationer skulle i sinom tid av- sätta frukt i dopbekännelser och lärostycken. Så småningom skulle de stora lärobekännelserna ställas samman, t.ex. den nicenska år 325.

Men ännu är det lång väg och svåra strider innan man är där!

Vår kunskap om gnosticis- men är bristfällig. Det beror på sekternas slutna och hemlighets- fulla karaktär. Ända fram till nutiden har vår kunskap varit grundad på de tidiga kyrkofäder- nas skrifter med deras polemik mot gnostiska teologer och filosofer.

Det gjordes emellertid ett stort textfynd i Egypten 1946 vid staden Nag Hammadi. Forskningen har därmed fått tillgång till ett stort antal gnostiska texter.

Man brukar lyfta fram tre s.k. antignostiska kyrkofäder:

1. Biskop Ireneus i Lugdunum (Lyon i Frankrike), född i början av 100-talet och död efter 190.
2. Tertullianus, Skriftställare, död efter 220. verksam i Kartago i Nordafrika.
3. Hippolytos, präst/biskop i Rom, död efter 235.

Några gnostiska lärare brukar uppmärksammas:

1. Valentinus, verksam bl.a. i Rom 135–160.
2. Basilides, verksam i Egypten omkring 125.
3. Satornil, verksam i Syrien omkring 100–120.
4. Simon Magern, verksam i Samarien enligt Apg. 8:9–24.

HUR SER DEN GNOSTISKA LÄRAN UT?

Gnosticismen är egentligen en samlingsbeteckning på en mängd riktningar under de första kristna århundradena. Kristendomen inordnas i ett religionsfilosofiskt system. Följande drag kan anföras som karaktäristiska för gnosticismen:

1. Den består av en brokig blandning av mytiska och kosmologiska spekulationer.
2. Den utmärks av en sträng dualism mellan andens och materiens värld.
3. Den innehåller en frälsningslära där andens befrielse ur materien är målet.
4. Den erbjuder en kult med mysterier och sakramental handlingar.
5. Den innehåller en asketisk eller libertinistisk moral.⁵

Gnosticismen framträder inte som ett enhetligt tanke-system. Det gnostiska materialet låter sig knappast systematiseras i någon större utsträckning. Man skulle kunna säga att gnosticismen utgör vidlyftiga och även motsägelsefulla variationer på vissa temata, som handlar om världar och verkligheter samt själens frälsning genom *gnosis*. Man har sagt att gnosticismen betydde en ”akut hellenisering av den äldsta kristendomen” (Adolf von Harnack).

Som ett gott exempel på en gnostisk text kan citeras den av Hippolytos meddelade naassenerhymnen eller hymnen om själen (i svensk översättning):⁶

Alltings ursprungliga lag var förstfödde
anden (*noûs*),
den andra var den förstföddes utgjutna kaos,

som den tredje fick själen i möda en lag.

Därför har den klätt sig i ringa gestalt
och mödar sig träget, behärskad av döden.

Än har den kunglig makt och skådar ljuset,
än gråter den, utstött i elände ...
och utan utväg, olycklig över det onda,
råkade den, irrande, i labyrinten.

Då sade Jesus: Fader, se!

Som det ondas byte på jorden
irrar den som utgått ur din ande.

Den söker fly det bittra kaos
och vet ej hur den skall komma igenom.
Fördenskull, sänd mig, fader!

Med sigill i handen vill jag stiga ned,
alla eonerna vill jag fara igenom,
alla hemligheter vill jag uppenbara,
gudarnas gestalter vill jag visa,
och det fördolda av den heliga vägen,
som heter kunskap (*gnosis*), vill jag meddela.

ETT GNOSTISKT GRUNDMÖNSTER

Man brukar anse att den gnostiske läraren Valentinus' system står kristendomen närmare än andra gnostiska produkter. Det kan givetvis diskuteras. Emellertid var han verksam i Rom vid mitten av andra århundradet. Han försökte rent av bli biskop i församlingen i Rom. Detta lyckades dock inte. Han bildade sedermera ett eget samfund som bestod under lång tid.

Det som förenar eller utmärker ett flertal gnostiska texter är bilden av två helt åtskilda världar eller verkligheter. Dessa verkligheter utesluter varandra. De är varandras motsatser. Den ena världen eller verkligheten är av andlig natur, positiv och ljus. Det är den gudomliga världen. Den har Gud som centrum. Från detta gudomliga centrum utgår genom utstrålning (emanationer) en serie andliga och himmelska väsen, s.k. eoner. De har hemlighetsfulla namn. Eonerna utgör tillsammans en ljusets värld som är tidlös, moraliskt god och för övrigt den sanna verkligheten. Eonerna utgör en gudomlig *pleroma* (grek. fullhet).

Valentinus räknar med 30 eoner. Den yttersta av dessa är ett kvinnligt väsen vid namn Sophia (grek. vishet). Eonen Sophia har genom att gripas av ångest och lidelse begått ett syndafall i andevärlden. Hon har därmed fallit ut ur *pleroma* ner i mörker. Ur Sophia har framgått en ond andemakt vid namn Demiurgen (grek. byggmästare). Han har skapat eller format den materiella världen som också är ond.

Människan är som materiell varelse bunden vid Demiurgens mörka och onda värld. Men människan består av ande och materia. Människans själ är andlig och hör till den gudomliga ljusvärlden.

Kristus är en av de högsta eonerna. Han framträder inför människorna med en hemlig kunskap (*gnosis*) som ger frälsning. Frälsning betyder då att själen genom *gnosis* kan frigöra sig från kroppens materiella fängelse och efter döden återgå till sitt hem och ursprung i den gudomliga andevärlden. Genom själavandring återförenas människans själ med den gudomliga världen. Vi lägger märke till att eonen Kristus inte har en jordisk och materiell människokropp. Han har en "skenkropp". Han framträder på doketiskt vis (grek. *dokeo*, tyckas, synas).

Gnostikerna indelar vidare människorna i tre grupper:

1. Den högsta gruppen är de "andliga" (pneumatikerna). De är förutbestämda till frälsning.
2. Den andra gruppen består av de "sjäsliga" (psykikerna). Till dessa hör de kristna. De kan ta till sig *gnosis* och bli frälsta.
3. Den tredje gruppen består av de "materiella" (hylikerna). De står helt utanför frälsningen och är dömda till undergång.

Vad har slutligen den hemliga frälsande kunskapen, *gnosis*, bestått av? Detta vet man inte så mycket om. Sannolikt har den bestått av antingen asketiska eller libertinistiska påbud.

NÅGRA SLUTSATSER

Det finns mycket att säga om skillnaderna mellan biblisk kristendom och de gnostiska läroarna.

Vi lägger genast märke till att eonläran med olika emanationer är helt främmande för biblisk kristendom.

Gnostikerna är negativt inställda till Gamla testamentet. Gud som skapare av himmel och jord, av människorna och naturen är helt främmande för dem. Gnostikernas gud har intet med biblisk skapelse att göra. Skapelsens gud är enligt gnostikerna snarast Demiurgen.

Den doketiska synen på Kristus och frälsningen hör på intet sätt hemma i Bibeln. Rättfärdiggörelse av tro på Kristi fullbordade återlösningsverk på korset och uppståndelsen är helt främmande för gnostikerna.

Deras indelning av människorna i tre grupper har inget med Bibeln att göra.

Frälsning genom *gnosis* och själavandring har inte heller något med biblisk kristen tro att göra.

Så kan vi på punkt efter punkt anteckna skiljelinjerna. Man brukar säga att gnostikerna förnekar tre bibliska kristna grundsanningar:

1. de förnekar skapelsen,
2. de förnekar inkarnationen dvs. Kristi människoblivande och därmed hela kristologin,
3. de förnekar köttets eller kroppens uppståndelse.

Det finns ett ordstäv som lyder "ont krut förgår inte så lätt". Så kanske man kan säga om gnosticismen. Den bekämpades med kraft av vissa kyrkofäder under andra århundradet. Men på något sätt bet den sig fast i kyrkokroppen och släpades med genom århundradena. Därför måste Kristi församling vara uppmärksam på vad som händer och sker.

Den *gnosis*-påverkade teologen och heretikern Marcion från mitten av andra århundradet har jag valt att inte behandla här. Hans teologiska hållning kräver en egen utläggning.

I vår tid kan vi finna spår av gnosticism, inte bara i det som kallas New Age, utan också i liberal teologi. Även i det, som i nutid kallas antinomism dvs. att förneka Guds lag, kan vi spåra gnostiska tankegångar.⁷

Bland *gnosis*-påverkade gestalter i vår nutid brukar nämnas den österrikiske filosofen Rudolf Steiner 1861–1925, som grundade den livs- och världsåskådning, som kallas antropo-

sofin. Han har även grundat den s.k. waldorfpedagogiken.

Den österrikiske psykiatern och filosofen Carl Gustav Jung 1875–1961 brukar även nämnas.

Birger Grunditz

Kyrkoherde emeritus, Lund

REFERENSLITTERATUR:

Faktamaterialet i uppsatsen bygger genomgående på följande handböcker:

Bengt Hägglund, *Teologins historia*, 5:e uppl. Lund 1981. Kap. 3 Judendomen och gnosticismen s. 16–25.

Hartvig Wagner, *Nytestamentlig tidshistorie, en översigt*, Danmark 1993. Kap. 40 Gnosis (Gnosticismen) s. 236 ff.

Helmer Ringgren – Åke V. Ström, *Religionerna i historia och nutid*, 3:e uppl. Sthlm 1964. s. 351 ff. "Mysteriereligionerna" samt s. 354 ff. "Gnosticismen".

Rune Söderlund, *Kristi lag, naturlig lag och antinomismen*, Församlingsförlaget, Göteborg 2012, s. 81 ff.

Allmänt bakgrundsmaterial finns belyst i M. P:n Nilsson, *Grekisk religiositet*, 2. uppl. 1960, s. 147 ff. "Ockultism och teosofi", samt s. 159 ff. "Mysteriereligionerna".

Nationalencyklopedin, band 7, Höganäs 1992. Artiklarna "Gnosticism" s. 538f. samt "Gnostiska evangelier" s. 539f.

Svensk uppslagsbok, andra omarbetade och utökade uppl. 1955, band 11, artikeln "Gnosticism" s. 970 ff.

Det allmänhistoriska skeendet tecknas i *Nationalencyklopedins världshistoria*, band 2, 1999, "Höggkulturerna tar form 1200–200 f. Kr" samt band 3, 2000, "Asien möter Europa 200 f. Kr–500 e. Kr".

1 Jag har valt att inte betunga framställningen med ständiga fotnoter utan hänvisar till referenslitteraturen i slutet av uppsatsen.

2 Se här till H. Ringgren – Å. V. Ström, *Religionerna i historia och nutid*, 3:e upplagan, Stockholm 1964, s. 351 ff.

3 Hartvig Wagner, *Nytestamentlig tidshistorie*. En översikt, Danmark 1993, s. 240.

4 Bengt Hägglund, *Teologins historia*, 5:e upplagan, Lund 1981, s. 18.

5 Bengt Hägglund, s. 16.

6 Se H. Ringgren – Å. V. Ström, s. 357.

7 Se här till R. Söderlund, *Kristi lag, naturlig lag och antinomismen*, Församlingsförlaget, Göteborg 2012, s. 81 ff.